

ДАНИИ ЗА СЪВРЕМЕННИТЕ СЛОВОИЗМЕНИТЕЛНИ ТИПОВЕ, РЕГИСТРИРАНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ ОТ ОБЛАСТТА ГÒРА

ЛУЧИЯ АНТОНОВА-ВАСИЛЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Докладът си поставя за цел да представи сведения за характерните особености на словоизменението на именната и на глаголната система в българските говори от областта Гòра и съседните им райони в Република Косово и Северна Македония. При анализа на именната система се обръща внимание на формите за множествено число на съществителните и свързаните с тях по типология на граматичните изменения местоимения, прилагателни и причастия. При анализа на глаголната система се обръща внимание на тематичните гласни в сегашната основа и формите за първо лице единствено число сегашно време. Правят се изводи за отражението на развойните процеси, типични за българския език, в изследвания район. Използва се лично събран теренен материал в съпоставка с материали от писмени и архивни източници.

Ключови думи: диалектология; морфология; съществителни; прилагателни; причастия; множествено число; глаголи; спрежение; сегашно време

DATA ON THE MODERN INFLECTIONAL TYPES ATTESTED IN THE BULGARIAN DIALECTS OF THE GÒRA REGION

LUCHIA ANTONOVA-VASILEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

This paper examines the inflectional features of the nominal and verbal systems in the Bulgarian dialects spoken in the Gòra region and its neighbouring areas in the Republic of Kosovo and North Macedonia. The analysis of the nominal system focuses on plural noun forms, as well as on pronouns, adjectives and participles related to them in terms of typological patterns of grammatical change. In the verbal system, particular attention is given to thematic vowels and first-person singular and third-person plural present tense forms. The study draws conclusions about the reflection of developmental processes typical of the Bulgarian language, in the dialects spoken in the region. The analysis is based on personally collected field data, supplemented by written and archival sources.

Keywords: dialectology; morphology; nouns; adjectives; participles; plural forms; verbs; conjugation; present tense

Основните особености на именното и глаголното словоизменение са описани от мен в монографичните трудове *Диалектната система на с. Шищевец, Кукъска Гора – един говор на границите на българската граматика* (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2016), *Говорът на българите в Раховец, Призренско* (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2021), както и в редица други публикации, посветени на въпроси на морфологичната система на българските говори, разположени на територията на Република Албания и Косово. Изследвания за тези диалекти публикуват и други езиковеди, между които като по-актуален тук трябва специално да се отбележи трудът на Кл. Щайнке и Дж. Юли (Steinke, Ylli 2010), а по-нататък в текста ще бъдат посочени и други, използвани в настоящото проучване. В публикацията си поставям за цел да обърна внимание на някои от особеностите на именното и на глаголното словоизменение, които са свързани с характерни развойни процеси на българския език и се отразяват в неговото диалектно деление.

1. Характерни словоизменителни типове при образуването на формите за множествено число в диалектите

Както и в книжовния език, в диалектите в Гора съществуват различни словоизменителни типове. При анализа на окончанията за множествено число специален интерес заслужава конкуренцията между *-е* и *-и*.

1.1. Разширяването на окончанието *-е* при съществителните от м. и ж.р. е характерна особеност за горанския говор (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2016: 65, 72), както и за съседните говори в Дебърско (Григоров/Grigorov 1907: 260–263). Според картите на *Българския диалектен атлас. Обобщаващ том* (БДА ОТ) при съществителните от м.р. в западните говори то се разпространява при съществителното име *сноп – снопѝе; снопѝе//снопови* (БДА ОТ/БДА ОТ 2016: к № М 11), докато при други типове съществителни е характерно окончание *-и* – срв. картографираните форми в крайните северозападни и крайните югозападни говори в близост до района на Гора: *кони, мъжи, гости, винари, рькави* (БДА ОТ/БДА ОТ 2016: к № М 7, М 8, М 9, М 12, М 13).

Данните на БДА ОТ сочат, че в северозападния дял на българското езиково землище окончанието за мн.ч. *-е* се среща при съществителните от женски род – срв. *главе, жѝне* (БДА ОТ/БДА ОТ 2016: к № 19 (стб. *главы, жѝны*)), както и *офѝе* (БДА ОТ/БДА ОТ 2016: к № 21 (стб. *овца*)). Окончанието *-е* за мн.ч. е посочено като характерно в горанския говор за имената от ж.р., завършващи на гласна *-а*, и от Кл. Щайнке и Дж. Юли (Steinke, Ylli 2010: 38).

При съществителните от м.р. може да се приведат следните примери за конкуренцията на окончанията за мн.ч. *-и// -е* от говора на с. Шищевец, Кукъска Гора: *зѝп – зѝби*, но: *кѝн' – кѝнѝе //кѝни; муш – муѝже//муѝжи; бѝс –*

бѣзе, дѣн – дѣн’е (БДА ОТ/ВДА ОТ 2016 к. № 10 стб. дѣннѣ), *дрен – дрѣн’е, жар – жарѣ* (*Очи жарѣ* ‘въглени’), както и *л’у̀д’е//л’у̀г’е//л’у̀г’и* Шиш. (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2016). Може да се посочат примери и от говора на Раховец: *Сме имàли кòн’е; Нèче млàде* (субстантивирано прилагателно – ‘младежи’) и др. (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2021).

Б. Цонев посочва, че окончанието за мн.ч. *-е* е особеност, която се среща в български паметници още от XII в. (Цонев/Tsonev 1918: 21–22). Според К. Мирчев окончание *-е* се развива предимно под влияние на имената със стара *i*-основа с окончание нѣ, което придобива събирателно значение. Много такива имена се откриват в паметниците от XVI–XVII в. – срв. *воине, идоле, майсторе, гарване*, но в съвременния български книжовен език окончанието *-е < -(u)е* се среща само при имената от старата *jo*-основа. Същевременно К. Мирчев посочва връзката на определен брой имена от (*j*)*o*-клонение със съгласковото склонение, към което те първоначално са се отнасяли (Мирчев/Mirchev 1978: 165–167; Мирчев/Mirchev 2000: 56). Ст. Младенов подчертава, че във всички славянски езици в парадигмите на съществителните е започнало доста рано взаимно влияние между различни основи. Той обръща внимание на наличието на окончание *-е* при старобългарските *o*-, (*j*)*o*-основи, но смята, че те са го възприели от консонантните основи. Освен това отбелязва и запазването на старинните облици на имена от *i*-основи м.р.: – срв. *люде < людѣ* и аналогичната форма *мъжѣ*, диал. *мъже, мъжиѣ < мжжѣ* според *гостѣ* и др. (Младенов/Mladenov 1979: 259–261). Вл. Георгиев, който специално изследва историята на именното склонение в славянските езици, стига до заключението, че за въпросите на неговия развой „... истинското обяснение може да бъде дадено само по морфологичен път...“, а не чрез „... фонематични тълкувания...“ (Георгиев/Georgiev 1969: 61).

Според мен всичко това показва, че развоят на окончанието *-е* за мн.ч. на съществителните е проява на един от съществените процеси в развитието на словоизменителните форми, който е свързан с различни явления от фонетично и граматично естество. При неговото осветляване на диалектно равнище е добре да се проследят различните възможности за възникването му в съпоставка с конкретните фонетично сходни форми от старите склонитбени типове, но във връзка с тяхната граматична функция.

Проследяването на склонението при различните именни основи в старобългарския език показва, че произходът на окончанието *-е* може да се свърже с мекия вариант на имената с *jo*-основа и *ja*-основа. При имената от м.р. *jo*-основи такива са окончанията за мн.ч. вин. пад. ѡ, ѡа, а при ж.р. – окончанията за мн.ч. им. и вин. пад. ѡ, ѡа на имената с *ja*-основа. Срв. *jo*-основи – *jo*-клонение: м.р. *конѣ, мжжѣ, краи* – мн.ч. им. пад. *кони, мжжи, краи*, но вин. пад. *конѡ, мжжѡ, краѡ*, както и м.р. на-ць, -сь – *отѣць, кѣнась*,

мн.ч. им. п. *отъци, кънаси*, но вин. пад. *отъца, кънаса*; *ја*-основи – *ја*-склонение: *земля, струя, душа, дъвица* – мн.ч. им. и вин. пад. *земля, струя, душа, дъвица* (ГСЕ/GSE 1993: 153).

Връзка във фонетичния облик на окончанията личи и при-*i*-основи – ж.р. *костъ, м.р. пжтъ* – мн.ч. ж.р. им. и вин. пад. *кости, м.р. им. пад. пжтиє, пжтыє*, вин. пад. *пжти* (ГСЕ/GSE 1993: 156), както и при някои от съществителните от консонантните склонения – срв. м.р. *-n-, -en-, -ten-* склонение: *дънь, мн. им. пад. дъне, дъниє*, вин. пад. *дъни*, както вероятно същото и при *корен, кора* (срв. мн. им. пад. *єленє, єлениє*) при *камень, камы* (мн. вин. пад. *камени*); *ячьмень, ячьмы*; *пламы*. Срв. и имената на *-jān-, -tel-, -ār*, спадащи към *o*-склонение и *jo*-склонение, но отнасящи се първоначално към основите на съгласни – мн.ч. им. пад. *граждане, дълателе, мытарє // мытари* (ГСЕ/GSE 1993: 160, 161, 162). Във всички тези случаи от окончанията *-є, є* може да се развие окончание *-e*.

Б. Цонев описва разширяването на употребата на т.н. от него „съкратен суфикс *є*“, което се дължи преди всичко на разпространението му във формите за множествено число със събирателно значение – срв. сходна интерпретация у К. Мирчев при производни думи – думи с наставка *-є*, отличителна за абстрактни имена, за събирателни имена – *камєне, камєниє*, имена с конкретно значение като *распжтъє, приморьє* (Мирчев 2000: 53; Славова/Slavova 2017: 165).

При многосрични съществителни от м.р. в говора на с. Шищевец са отбелязани редица случаи с окончание за мн.ч. *-и* – срв.: *мєсар – мєсари* (БДА ОТ/BDA ОТ к. № М 12); *гòлуп – гòлуби* Шищ. (срв. БДА ОТ/BDA ОТ к. № М 13); *мєсец – мєсеци* Шищ., което може да се обясни със запазване на старото окончание на *jo*-основи м.р. мн.ч. им. пад. *-и* при *мєсар* и *мєсец* и аналогично при *гòлуп* от по-стара *i*-основа м.р. Същевременно се срещат и форми с окончание *-e*: *Сърмени рѹкаве от кòшула*. Окончанието *-e* се среща и при названията за лица от м.р., завършващи на гласен звук (по-нататък гласна), а понякога и на съгласен звук (по-нататък съгласна): *Се дàва на фѹкаре; шишитѹанин* (жител на с. Шищевец) – *шишитѹанє*.

В говора на Раховец са отбелязани редица случаи с разширяване на окончание *-e*, срв.: *Гàлабе на мòре ùма; Нè е с двà кàмене; пèнциере*. В много случаи формите с окончание *-e* и с окончание *-и* се конкурират – срв.: *Стàри бѹгари // Че òвие да ùма вèзе* (връзка) *с бѹгарє – нè*. Окончанието *-и* се среща и в други моравски говори предимно при съществителни, които са названия за лица: *чубàни, бѹлгари* (Пецо, Милановић/Ресо, Milanović 1968: 308 [68]).

Както вече бе посочено, при съществителните от ж.р. това окончание може да се свърже със склонението на имената със стара *jā*-основа – срв. им., вин. и зват. пад. *зѣми'ѣ* (ГСЕ/GSE 1991: 153). Същата особеност при съществителните от ж.р. е отбелязана и в сръбски: *ženy, glavu* > *žene, glave* в им., вин. и зват. (УИЮслЕ/UIYusIE 1986: 233). При някои от склонителните типове окончанията *-u//e* в сръбски се явяват като разграничителни маркери между формите за именителен и за винителен падеж в книжовната норма (СЕГО/SEGO 1994: 89), като в акузатив всички съществителни от м.р. са приели окончание *-e* (УИЮслЕ/UIYusIE 1986: 233). Както личи от примерите, приведени от старобългарски език по-горе, в исторически план това е обща особеност и за двата съседни близкородствени славянски езика, но като цяло развитието към аналитизъм при именното склонение се осъществява в по-силна степен в български. По тази причина въпреки изучаването на сръбски език в Косово днес окончанията *-u//e* варират свободно в диалекта на Раховец, без да отразяват различието на акузативното окончание.

Ще отбележа накратко, че както личи от примерите, в говорите в Гора най-често двусричните съществителни от м.р. се отличават с парокситонно/начално ударение във формите за ед.ч. – срв. *Млѣт жѣвот* Шищ. *Йѣчмен и ѓн ѣма иѣтѣ* Рах. Мястото на ударението остава непроменено във формите за множествено число: *дѣкат – дѣкати, сѣтър – сѣтѣри; флѣтор – флѣтори* (тетрадка, алб.); *кѣмпир – кѣмпирѣ/кѣмпире* Шищ. Наред с това обаче са отбелязани някои случаи на окситонеза във формите за ед.ч., като в мн.ч. мястото на ударението се запазва – срв. *саѣт – саѣти* (в дума от турски произход).

Отбелязани са следните съпътстващи морфонологични редувания: консонантно редуване [к] ~ [ц] = [ед.ч.] ~ [мн.ч.] – срв. *бѣбрек – бѣбреци, вѣрник – вѣрници* (връшник), *г'ѓзлук – г'ѓзлуци* Шищ.; *вуйник ~ вуйници; знак ~ знаѣ* Рах.

Със същата морфонологична стойност е и архаичното редуване [х] ~ [с] с конкретна реализация [ø] ~ [с], отбелязано при съществителното *ѓра* (орех) ~ *ѓраси*.

При съществителните, образувани със суфикс *-еѣ*, се наблюдава вокално редуване [е] ~ [ø] между формите за единствено и множествено число – срв.: *к'ѣнеѣ – к'ѣнци* (китайци); *стѣреѣ – стѣрѣци*. Шищ.

При съществителните *лѣкот'//лѣкут'* – *лакт'ѣ//лакт'ѣ*; *нѣкот'//нѣкоч' – нѣктѣ//нѣкѣ* се наблюдава вокално редуване [о] ~ [ø] с конкретна реализация /у/ ~ [ø], което се явява естествено развитие на вокалното редуване [ъ] ~ [ø] след първичната вокализация на задната ерова гласна. Факултативното консонантно редуване *т' ~ ч* в краесловието и пред предна гласна е в резултат от позиционно смекчаване на съгласната *т* и няма морфонологична стойност. Формата *мѣнци* Рах. предполага наличие на вокално редуване [ъ] ~ [ø] и консонантно редуване [к] ~ [ц], ако се изхожда от изходно *момѣк*,

макар че обичайно в единствено число се употребява формата *мѡмче* от ср.р.

Освен окончанията *-e* и *-и* широко разпространено при съществителни от м.р. е окончанието за мн.ч. *-ове* и наред с него *-ови*. В старобългарски е отбелязана редовна употреба на окончанието *-овѣ* в им. пад. при имената със стара *и*-основа – *сынове*, *волове*, и рядко окончание *-ови* – *сынови*, *волови* (Синайски псалтир, ГСЕ/GSE 1991: 172). В диалектите на Гѡра се срещат следните варианти на окончанията: *-ове*, *-оѣ*, *-ои*, *-ой*: *син* – *сѣнове*; *стап* – *стапѡй*; *рит* – *рѣдѡе*; *снѣк* – *снѣгои*; *цар* – *царѡи*; *брез* – *брѣзой* (поколение, алб.); *воф* – *вѡлой*; *зѣт* – *зѣтой*; *лаф* – *лафѡй*; *поп* – *пѡпой*; *рѡк* – *рѡгой*; *тѣл'* – *тѣл'ѡй* Шищ; *бѣкове*// *бѣкови*, *грѡбови*, *л'ѣбове*, *лафѡй*, *пѣжове* (сръб. *пѣжеви*), *свѣтои* и др. Рах. При съществителното *ка̀мен'* е отбелязана конкуренция между окончанието *-ой* < *-ове* и окончание *-ѣ*: *ка̀мен'* – *ка̀мене*// *ка̀мен'ѡй*. Тук личи връзката на окончанието за мн.ч. *-ѣ* с окончанието за ср.р. на събирателните съществителни в старобългарски език при съществителните *ка̀мень*, *ко̀рень*, където според ГСЕ се появява „... едно събирателно име в среден род, завършващо на *-иѣ* – *ка̀мениѣ*, *ко̀рениѣ*, което е запазено в някои български диалекти като *ка̀мен(ѣ)ѣ*, *ко̀рен(ѣ)ѣ*“ (ГСЕ/GSE 1993: 161). При образуването на формите за множествено число ударението остава постоянно на основата.

Интерес представлява съществителното *ѡгин*, при което е отбелязана съпътстваща вокална алтернация [e] > /и/ ~ ѡ: *ѡгин* – *ѡгн'ѡй* Шищ. Формата *ѡгин* може да бъде обяснена като резултат от вторично изменение от стб. *огнь*. Диалектните облици сочат развой, аналогичен на този при формите със съвременна наставка *-ен*, развита от наставка *-ѣн* в палатална среда. Дублетните форми *ѡг'ен*/*ѡг'ин* в Шищ. са пример за широко разпространение на замяната *e* > *и* на югозапад. Подобен фонетичен облик лесно може да бъде обяснен като следствие от редуция на гласната *e* на изток – вж. непосредственото съседство на ареалите на *ѡген*, *ѡгин* в Пловдивско, Сливенско, Елховско, Тополомградско, Дедеагачко (БДА ОТ/ВДА ОТ 2001: к. № Ф-17), но не и в западния дял на българското езиково землище, където такава редуция не се реализира последователно. Наличието на гласна *и* на запад е широко разпространено – срв. *ѡг'ин*: Врачанско, Софийско, Босилеградско, Дупнишко, Благоевградско, Разложко, Велешко, Петричко, Сярско, а наред с тях и Солунско и Воденско – райони, в които се проявяват диалектни особености от източнобългарски тип. Очертава се един общ ареал с изговор *и* в позицията, съответстваща на прояви на рефлекс на преден вариант на еровата гласна в палатална среда, срв. *огън* в книжовния български език, но *огъня* – *ѡгин*, *огин* в диалектите.

Съществителното *брат* образува форма за мн.ч. с окончание *-а* и консонантно редуване *т* ~ *ч*//*к'*, което съответства на редуването [т] ~ [т'] в бъл-

гарския книжовен език: *брат – бра̀ча//бра̀к'а//бра̀т'а*: *Ѝграет ба̀бо А̀чев, бра̀к'а А̀чеве; А̀бе о̀ни бѝле бра̀к'а бѐ, Мѝтру и Г'̀оргу̀ бѝле бра̀к'а Шиц.; бра̀ча*. Рах.

При съществителните от ж.р. също се наблюдава конкуренция на окончанията *-e//и* за мн.ч. – срв.: *И кра̀ве, али о̀фце фс̀ѐ ѝмах* Рах. (вж. БДА ОТ/ВДА ОТ 2016: к. № 21 (стб. **овъца**); *кам̀аре, ма̀ндже, ру̀к'е, сто̀к'е; кра̀ве// кра̀ви; ко̀ре //ко̀ри; но̀г'е// но̀г'и; па̀ре//па̀ри; го̀дини; дев̀о̀йк'и* (срб. *дево̀јке*); *к'ерем̀иди; бу̀гарск'и чѐшми* Рах.; *го̀дине, кра̀ве, ру̀к'е* Шиц. (вж. БДА ОТ/ВДА ОТ 2016: к. № М 22 – стб. **ржк-**; к. № М 23 – стб. **ног-**). Според БДА ОТ формите *ръ̀ке, ру̀ке; но̀ге* са разпространени в крайните северозападни говори, в това число и в говорите на Г̀ора (БДА ОТ/ВДА ОТ 2016: к. № М 22, М 23).

При формите за ед.ч. за съществителните от ж. р. е характерно парокситонно ударение, което обикновено се запазва и в множествено число – срв. *ѝма двѐ с̀естри; На̀ те па̀ре* Шиц., но при някои съществителни от чужд (турски) произход се наблюдава окситонно ударение – срв. *к'е им ста̀виме со̀фра* и *к'е ѝдат до̀ма* Шиц. Освен това в говора на селата Шищевец, Борйе и Ореше са отбелязани и някои случаи на акцентни редувания при членуваните форми на съществителните в ед. и в мн.ч. – срв. *бра̀на – бра̀на̀та, бра̀ни, бра̀ните; рѐка –рѐка̀та, рѐки, рѐките; жѐна – жѐната, жѐни// жѐне* Ор., *жѐнете* Шиц.//*жен̀ите* Бор. Тези форми са наследници на стари акцентни типове, които се характеризират с променливо ударение – на корена в нечленуваната форма ~ на окончанието пред членната морфема (Stang 1957: 29 и сл.; Видоески/Vidoeski 1999: 102; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 1993: 222; Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2016: 73). Може би запазването им се подкрепя донякъде от тенденцията за установяване на постоянно парокситонно (пенултимно) ударение, отбелязана в съседство на север в Призренско, както и на югозапад в Бобошица, Корчанско.

При многосричните съществителни е налице тенденция към установяване на пропарокситонно ударение – на третата сричка от края на думата във формите за ед.ч., което не се променя в мн.ч.: *Та̀й по̀йк'ѐ сѐди во̀ по̀стела; О̀на свѐкърва̀ нѐма* Шиц.; *Мъ̀шчѐница как̀ га̀ вѝкаа?*; *Приг̀аницѝ ги вѝкаме* Шиц. Срещат се и дублетни форми: *пчѐница // пченѝца Аста̀на, што̀ м'̀ели пченѝца; ѝма що̀ м̀ели удѐница*, както и *ко̀била* Рах. При някои съществителни е отбелязано вторично ударение – срв. в основната форма *кра̀ставѝца*.

В говора на с. Шищевец при някои съществителни са отбелязани форми за мн.ч. и с окситонно ударение – срв.: *За вит̀к̀анѝца* (вита баница) *на̀пр̀ааш то̀к'̀ѐ то̀к'̀ѐ да̀ сѐ тѐнчи* (точи) *со̀ тѐнчило̀* (точилка), което може би се дължи на оформяне на акцентна цялост с подсилващо емфатично ударение в конкретната фраза.

Съществителните от ср.р. приемат най-често окончание за мн.ч. *-а* – срв. *гу̀вѐда, ѝа̀гъ̀нца* Рах.; *дѐте > дѐца*, но и с вариант *дет̀ета*: *Ѝ ѝа̀ дѐца ѝмам*;

Па има три детета Рах.; йаце – йаца, крило – крила, црево – црева и др. Шищ. При съществителното *оку* – *очи* е отбелязано фонемно редуване [к] ~ [ч].

При съществителното *кòлено* се конкурират окончанията за мн.ч. *-и//а* – *кòлени//кòлена*: *кòлено* – *кòлени*: *удрило кòлено к'е речим*; *На кòлени и на рук'е лăzi*; *Нòг'е бòвне, кòлена бòвне*. Окончанието *-и* във формата *кòлени* може да се свърже със случаите, в които откриваме субституция на гласните *-е* и *-и* в морфологични форманти в говора.

Формата за мн.ч. *детета* представлява различие от по-широкото разпространение на окончанието *-ин'а* при съществителните от ср.р. в югозападните български говори [срв. БДА ОТ/ВДА ОТ 2016: к. № 24 – *въжета* (стб. *жжа, вѣжа*), но в Югозападна България и голям ареал с окончание *въжина, въжин'а, вѣжийна*; к. № 25 – *телета* (в ЮЗБ голям ареал *телин'а*, но при наличието и на други типове окончания); к. № 26 – *пилета* (ЮЗБ голям ареал *пилин'а*, но и наличие на други типове окончания)], както и сходното от синхронна гледна точка окончание за множествено число при съществителното *име* – *имена* (стб. *имѣна*) – вж. БДА ОТ/ВДА ОТ 2016: к. № М 27 *име* – *имена* (стб. *имѣна*). Според СР при старобългарски форми за ед.ч. в парадигмата личат две форми: *имѣ, имѣнѣ* (вж. СР/СР, Т. I, 1999: 637), но в съвременния български език форми от основа *имен-* са отбелязани само в производни и в мн.ч. (БЕР/BER, Т. II, 2012: 71).

Окончанието *-ета* (стб. *агн-ѣта, отроч-ѣта*, ГСЕ/GSE 1991: 165) е отбелязано и при други съществителни – срв.: *Свѣ со пàрчета велѣк'е Рах*. Наличие на това окончание, както и на типичното за ср.р. окончание *-а*, посочва и Ил. Гаравалова за говорите в областта Жупа – срв. с. Речане, Призренско: *дѣца, одѣла; дѣви прàсета, елѣнч'ѣтъ* (Гаравалова/Garavalova 2020: 65).

В говора на с. Шищевец окончанието *-ета* има вариант *-ита//ича* – срв.: *пѣле – пѣлета/пѣлита/пѣлича: Пѣлича ми занѣале, дѣйчича се занѣшале* (за люлели), *дѣйчича копривàрчича// Кòкошка извàдила пѣлита мàлове* (Антоннова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 104), но също и *пѣлин'а*. Сходно обяснение за развоя на окончанието дава и Р. Младенович – срв. примера, който той посочва за разширяване с елемента *-т-* от основата *прасе*: *прасета: прасѣи*; а също така и *-иѣ*: *кѣче: кѣчиѣ* (Младеновић/Mladenović 2005: 173, 174). Елементът *-т-* очевидно е подложен на процес на палатализация *т' > ч*. Б. Видоески описва окончание *-ик'а* за ср.р. мн.ч. на съществителните в някои положки села, образувано, според него, от смесване на наставките *-ик'и* (отбелязана в северните говори на географската област Македония) и *-ин'а*. Преплитането се дължи на конкуренцията на окончанията за мн.ч. на съществителните от старите *n-* и *ǵt-*основи. От една страна, то е следствие от загубата на назализма и съвпадение на застъпниците на гласните *-е-* и *-ǵ-*, а от друга – от развой на съгласната на мястото на консонантния елемент *-t-*. Както личи от посочените примери, в говора на Шищевец и Раховец окончанието се среща при широк кръг съществителни, между

които общото е наличието на фонетичен вариант, получен след смекчаване на съгласната $t' > \text{ч}$. Като цяло палатализацията $t' > \text{ч}$, както и $t' > (\text{к}') > \text{ч}$ е широко разпространена в разглежданата диалектната област. В говора на Раховец това окончание е отбелязано при съществителното *тѐле*: *Тѐличи жївели, бїкови жївели, пòлно Рах.* (срв. БДА ОТ/ВДА ОТ 2016: к. № М 25).

В диалектите се среща и окончанието *-ин'а*: *бўре ~ бўрин'а, магàре – магàрин'а* и др., което често се явява дублетно на *-ен'а*: *рàмо – рàмен'а// рàмин'а* Шищ. Окончанието има и вариант *-ин'е* с характерния маркер за мн.ч. *-е* – срв. *тѐфче* (теленце) – *тѐфчин'е//тѐфчин'а*. Тук отново може да констатираме и промяна $e > \text{и}$ при първия вокален елемент от окончанието, който в исторически план може да се разглежда като част от именната основа. Промяната *-ен'а > -ин'а* е проведена в широки ареали в западния дял на българското езиково землище. Явлението повдига редица въпроси, защото в посочените трудове по история и историческа граматика на българския език не са отбелязани окончания за мн.ч. *-ин'а// -ин'е* от старобългарския период.

Във формите за единствено число съществителните от ср.р. най-често се характеризират с парокситонно ударение и ударение на началната сричка, срв.: *Кўнале свàко дѐте* Шищ.; *Ѓдно дѐте и двѐ чѐрк'и* Рах. В говора на с. Шищевец се отбелязани и някои случаи с окситонно ударение във формите за ед.ч. – срв.: *на нўшнò_сўрцѐ* ('на гладно' – в устойчиво съчетание); *Бїле йѐни чòбани, ймале стòка млòго, и им остàнале без йàден'е, бѐс сенò*. Според Б. Видоески подобен акцент е характерен за говорите в източния дял от географската област Македония (Видоески/Vidoeski 1999: 102–103). Тяхното наличие в говора на с. Шищевец доказва на първо място факта, че процесът на преход от окситонно към фиксирано пропарокситонно ударение в югозападните говори е нов и все още незавършен. По тази причина в диалектите от крайния югозапад, в северния и източния дял на югозападния диалектен район се наблюдават редица отклонения от него, в това число и прояви на окситонеза, свързани със свободния акцент, който Б. Видоески определя като най-архаичния акцентен тип. Според него основните процеси, които се развиват в акцентната система на региона, са насочени към отнет на ударението от крайна отворена сричка и ликвидация на свободното ударение (Видоески/Vidoeski 1999: 101; 106).

Промяна в мястото на ударението във формите за мн.ч. не е характерна: *Тїйе су тàму жѐлеза со бѐтон* Шищ. При ограничен кръг съществителни е отбелязано акцентно редуване и поява на окситонно ударение във формите за мн.ч.: *дўрво ~ дўрвà, сѐло ~ селà*: *Дўрвà сўве; Тѐйа ймаа во сѐло, òвде нѐма. Бòрїе йе вўрзано пòйк'е со тийà селà – Крушево, Растѐлица. Те збòрет на чѐ, нѐ – на к'ѐ* Шищ. Промяна в мястото на ударението е отбелязана в някои случаи и при окончанието *-ена* в говора на Раховец: *Стàри имѐна, тò сум го фàтил йà*. Рах.

1.2. При прилагателните също се среща окончание за мн.ч. *-e* – срв.: *Па, а дне врѹче камѣн'е ут_ѣн_пѹт вѹмо дѹйу, потѣм стѹне онѹй млѣко се нѹй-нѹй-ѹбаво што кѹжет Рах*. То обаче отново се конкурира с окончанието *-и* – срв.: *Турск'е се погѹбиле кѹй нѹс; Тѣшк'и пѹрти мѹчорѹфск'и < мѹчорѹе 'син цвят' Шищ.; Ёве су ѹве инженерск'и ствѹри; Илѹрск'е грѹбле су, али тѹрци кѹт су дѹшли на ѹво, ѹни кѹже: Ёво сѹрпск'е муштенице (мощи); Они ми ти мѹндже се дрѹг'и, сѹа дрѹг'и Рах*. В диалектите не е отбелязано системно проведено различие при отделните форми за м.р., ж.р. и ср.р. в множествено число. От текстовете личи, че употребата на окончание *-e* или *-и* при съществителните и свързаните с тях прилагателни невинаги се уеднаквяват: *Они ми ти мѹндже се дрѹг'и, сѹа дрѹг'и. А че да дѹйдеш да видиши де су бѹгарск'и чѣшми Рах*.

Характерно е, че някои прилагателни се употребяват в своята старинна разширена форма (Мирчев/Mirchev 1978: 175) – напр. *Йѹ сѹа йѹ ти кѹжем курузни лѣба да мѣшиш; Ови тѹрбеши ймат дрѹг'и йѣзик у Л'ѹбин'е; Нѹй-тѹпли грѹд Рах*.

В диалекта са отбелязани случаи с окситонно ударение при прилагателните. На първо място те се срещат при образуване на акцентна цялост между прилагателното и съществителното: *Си бѹла со голѣ бѹтк'е; Вѹк нѣ йе лѹш кѹга йѹде туг'ѣ офце; А йцкам (хѹлцам) нѹе вѣлиме другѹ нешто; Йѹ у целѹ село йѹдем; За женскѹ вера; белѹ сѹрма; Нѹва йе новѹ шума; шаренѹ змиѹе; сл'епѹ куче Шищ*. Невинаги обаче окситонното ударение при прилагателното довежда до образуването на акцентна цялост със съществителното – срв.: *Се оперѹсале свѣ от слепѹ црѣво*. Според Л. Милетич в тези случаи ударението представя следи от старите акцентни типове, чрез които се различават сложните (разширените) от простите прилагателни: *гладен – гладнѹ, гладнѹ, гладнѹи; белѹ грозде, клетѹ дете* (Милетич/Miletich 1989: 40). В. Дибѹ описва редица словообразователни типове прилагателни, които показват окситонно ударение: със суфикс *-ѹски*, със суфикс *-ѹнѹ*, със суфикс *-ѹкѹ*; а при старите определени форми на прилагателните – в среднобългарските западни паметници *крѹпкѹи'*, и др. (Дѹбо/Dybo 1968: 156, 167). Окситонното ударение при прилагателните в говора на с. Шищевец трябва да се свърже с подобни акцентни типове, които обаче се проявяват твърде непоследователно в наши дни поради загубата на различията между квантитетните характеристики на гласните в корена, както и поради формалното съвпадение на простите и сложните прилагателни. В диалекта често се срещат дублети: *Алиште нѹше, рѹхо нѹше го чѹаме, го сѹкаме, со црнѹ джѹбе, со белѹ скѹтаче. ≠ Рѹхо нѹше нѹе го преферѹсуйѣме* (предпочитае). *Нѹпрешно йѣст'*, *со бѣле скѹтаче* за дѣйк'а.

По-голям интерес заслужават примерите, при които в съчетанието се образува акцентна цялост, като и прилагателното, и съществителното се отли-

чават с окситонно ударение: *Свè пусто во градò; Свинскà рекà; На нъшино сърце* ‘на гладно сърце’. Тези примери може да се разглеждат като фонетична дума с двойно окситонно ударение. Вероятно те са свързани с праславянския тип с променливо ударение, което се прехвърля от основата на окончанието (Stang 1957: 56–99). Посочените примери опровергават тезата за наличие на категорично разграничение още от XIII век между диалектните акцентни типове от територията на България и тези от територията на Вардарска Македония, каквото предполага В. Дибо (Дыбо/Dybo 1990: 164).

1.3. Конкуренцията между окончанията *-e* и *-и* се проявява и при формата на личното местоимение за 3 л. мн.ч., където отново се употребяват дублетни форми *òне//òни*: *Òне, не знаè што е джумайа; То мнòго се кòле òне курбàне* (м.р.); *Òне лèбове* (м.р.) // *Смърт свè òни двà човèка* (м.р.); *Òне рòди тèле* (ж.р.) Рах. Свободното вариране на тези две форми може да се свърже с варирането на окончанията *-и// -e* при съществителните и прилагателните имена. Не са отбелязани системни разграничения по род в множествено число: *Со дàйчовци тàмо во àнглийà, òни ни кàжуе т нам; Òни албàнци се* // *Ама òне нè дава сèга во Албàнийà; Стàпчича* (бастунчета), *дървене и òне*. Сл. Реметич отбелязва тенденцията към обобщаване на формата *они* в целия район на Югозападно Косово и Метохия (Реметић/Remetić 1996: 5).

1.4. При формите на миналите деятелни, както и на миналите страдателни причастия окончанието за мн.ч. *-e* се среща много често: *Мие сме живеле триесе д̀уше во èна к̀ук'а. Пèт бра̀к'а и три сèстре. Мие сме биле три м̀алове* Шищ.; *Мòре, зàш не си напра̀иле с̀ббице ўбаво; И к'è йа напра̀и бра̀шино и со нàа ми го с̀ушиле* Рах. Окончанието *-и* е сравнително по-рядко: *Кòла се истр̀ули* Рах. Според Ст. Младенов формите с окончание *-e* са свързани с имената от м.р. консонантни основи и са правилните. Според него „Поради неудареността си това *-e* често пъти се схваща като *-и*“ (Младенов/Mladenov 1979: 261).

2. Разпределение на глаголите по основна тематична гласна във формите за сегашно време. Лични глаголни окончания за 1 л. ед.ч.

В говорите на Гòра се наблюдава тенденция за смесване на основните гласни за сегашно време при глаголите от I, II и III спрежение.

2.1. Отбелязани са доста случаи, при които при глаголите, съответстващи на тези от I спр. в книжовния език, на мястото на характерната тематична гласна *-e-* се развива тематична гласна *-и-*, както при II спр. – срв. напр. наред със случаи като *д̀а̀дем, з̀емем, к̀ажем, л̀ажем, р̀ечем* – 1 л. ед.ч. сег. вр. I спр., но и *живем//живим, идем//идим, й̀а̀дем//й̀а̀дим* и др. – 1 л. ед.ч. сег. вр. с дублетни форми с тематична гласна *-и-*, която се среща и във 2 и 3 л. ед.ч., като е характерна за II спр. в книжовния език (Антонова-Ва-

силева/Antonova-Vasileva 2016: 146–149). Вероятно при много от глаголите промяната се дължи на процеси на асимилация между гласните *e* и *u*, както поради съжителството им в отделните глаголни форми (напр. *идем* > *идим*), така и поради функционалната им еквивалентност като тематични гласни – срв. напр. при глагола *зѝмни* (‘студено е’, II спр.): *Зѝмни сѣга тѝмо. Зѝма ѝе; Ка шо трѝшим к’е го ѝа̀дим* (при условие за уеднаквяването поради наличието на тематичната гласна *u* на предходния глагол *трѝшим* от II спр.); *К’е звѣртиши каша ... к’е ѝа устѝши тѝму, вѝму к’е нѝмажѝши* Шищ. Въпреки че, както вече бе посочено, при други фонетични условия редуцията *e* > *u* не е характерна за западния дял на българското езиково землище, общността на югоизточните диалекти и говорите от историко-географската област Македония по тази особеност отдавна се коментира в българската диалектология (Витанова/Vitanova 1993: 256). М. Витанова отбелязва паралели между явлението в тракийските, кукушко-воденския и гевгелийския говор, които показват и други „източнобългарски“ диалектни особености (Витанова/Vitanova 2015). Авторката отбелязва и наличие на смесване в отделни положки села, в Кумановско и Кратовско, в Дебърско, Кичевско, Битолско, Стружко, Кратовско, Овчеполско, Кочанско, Щипско, Радовишко, Неготинско, Костурско, Кайлярско, Леринско, Реканско. Според нея причината за явлението трябва да се търси в морфологичната аналогия (Витанова/Vitanova 1994). В говорите в Гѝра се среща същото явление. Ст. Стойков описва смесване на основите на глаголите за I и II спр. в прилепско-мариовския, битолския, дебърския и преспанския говор (Стойков/Stoykov 1993: 173–174, 176, 179). На практика това представлява процес на уеднаквяване на парадигмите. При някои глаголи тематичната гласна *-u-* се появява факултативно в различни форми – напр. в 3 л. ед.ч. при глагола *мѝжем*: *Сѝмо стѝпанин мѝжи да ѝзвади ма̀гаре от кафес* Шищ. (срв. съжителството на двата глагола от I и II спр. в книжовния език в изречението), но: *Ѝ дѝте сѝм и тѝшка, не мѝжем* Шищ.; *Мѝжем да ѝйм во Кѝкѝс; Нѝ_может нѝкако да се ѝсползвает* Бор. Поява на основна гласна *-u-* се наблюдава факултативно и при глагола *зѝзем*: 1 л. ед.ч. *Ама сѣга ми рѣкле да зѝзем ѝа̀ и жѣна мѝйава пѝсуш, пѝсле дѣте; Ъ̀а̀ ка сѝкам к’е зѝзем*; 2 л. ед.ч. *Да взѝмеш нѣвеста от вѝде* ≠ 1 л. мн.ч. *Да зѝмиме пѝрински пѣсне* Бор. Явлението е отбелязано и при глагола *жѝвим*: 1 л. ед.ч. *Сум зѣла пѝсуше – им вѣлим нѝм, и ѝа̀ сум булгѝрка, к’е ѝдем тѝмо к’е жѝвим*.

2.2. Процеси на изменение на глаголните основи са отбелязани и при затвърдяване на крайната съгласна от основата. Депалатализацията е обхванала българските диалекти още от XIII в. (Мирчев/Mirchev 1963: 77–83). Според Л. Милетич подобни примери са налице в паметници от XVII в. – срв. копривщенски дамаскин *хвала, вида*, покрай *хвалѝ, видѝа* за 1 л. ед.ч. (Милетич/Miletich 1908: LVI). Според настоящото изследване в района на Гѝра затвърдяването на съгласната в глаголните окончания не е последова-

телно проведено. При глагола *нòсим* например са отбелязани дублетни форми: *Кòкошк'и нè_нòс'ат*; *Га нòсит*. Като наличие на факултативно запазване на мекостта на изходната съгласна може да се обяснят дублетните форми *църнет/църнат* от глагола *църтим* 'пълня' – *Единàсе г'и църнет сèга* (Сега изпълва единадесет години); *К'е го нàцърнат* (напълнят) *со слàма* Шищ. Запазване на меката съгласна в изхода на основата е отбелязано в редица примери: *Мие одиме по шùма и к'е стàвиме дърва и к'е се кърм'ат* (хранят); *Корозел'àници в сèчко тие се мès'ат да не г'и вак'а кòне сàмар*; *К'е го държит èдин м̀ушкарец и ф̀ърл'ат*. *Св̀и сàкает да го ф̀ат'ат нѐстин л'èп*. Затвърдяване на съгласната е отбелязано в следните примери: *Сèга се пèчат, пòсле к'е гòрат*; *Збòрат лòшо*; *Г'и шàрат*. То е отбелязано по-често в говора на с. Борйе, но понякога и в говора на с. Шищевец. Отражението на затвърдяването върху глаголното словоизменение личи най-ясно при глагола *жãля* 'плача; оплаквам се', който в говора на с. Шищевец показва тематична гласна -а-, характерна за глаголите от III спр.: 3 л. ед.ч. *Го колèбаме* (люлеем в детска люлка) *т̀уйе да нè жèла*; *Ка ми жèла* – *многò_л'уто дèтето го в'èлимe*; *Е нè, се жèла за н̀их*; 3 л. мн.ч. *Сè се жèлат*; *Жèлат и тие*. Шищ.

2.3. При глаголите от I и от II спр. в сегашно време в говора на с. Шищевец в 1 л. ед.ч. окончанието най-често е -м – срв. примери за глаголите от II спр., които се присъединяват към посочените по-горе за I спр.: *Гн̀с̀ни сте, вèлим*; *À, м̀а̀мо, што р̀абòташ? Н̀ѝшто, сèдим*; *Йà за во тèmно к'е сèдим цел вèк*; *И й̀а им вèлим*; *Збòрим у̀бау, ч̀исту*; *Ч̀име, а да ти т̀урим нè̀што што да с̀а̀каш?*; *Да одим вèче?*; *Б̀ира да ти п̀латим*. При това обаче са отбелязани и някои примери, в които личното окончание -м за 1 л. ед.ч. сег. вр. липсва: *К'е д̀одат к̀раве, к'е д̀одат о̀фце, к'е г'и м̀олза*; *п̀реда; п̀ò- тèmно к̀аве н̀ийа*. Глаголите от III спр. пазят окончание -м в 1 л. ед.ч. сег. вр.: *И пон'ак го за̀девам, му вèлим*; *Йà па се за̀девам и вèлим*; *Й̀а ж̀ржан го п̀ознавам* Шищ. Дублетни форми със и без окончание -м са отбелязани при глаголите с представка по-често в записи от с. Борйе: *Ама с̀а̀ка, сèга ми р̀екле, да зèмем й̀а и жèна м̀ойава п̀асуш, пòсле дèте*; *Р̀екуф: И`_йа к'е излезем* Шищ.; *Й̀а га р̀азбирам* Бор. ≠ 1 л. ед.ч. *Чèкай да излеза... да зàкара* Бор.

Б. Видоески разглежда употребата на окончанието -м при глаголите от I и II спр. като пример за езикова интерференция между диалектите в Македония и Сърбия (Видоески/Vidoeski 1998, 1: 101), но това противоречи на историческите езикови данни и на ареала на разпространение на явлението. Според БДА ОТ IV окончанието -м е разпространено в преобладаващата част от Северозападна България и Моравската област, отчасти в Югозападна България и някои говори във Вардарска Македония, западния дял на Егейска Македония, както и на югоизток в Родопите и свързаните с родопския ареал говори на източния дял на Егейска Македония (Драмско) и Южна Тракия (Ксантийско, Дедеагачко). В действителност то е широко раз-

пространено не само в западния, но и в голяма част от източния дял на българските диалекти (Антонова/Antonova 1985; Павлова/Pavlova 1991). Очевидно разширяването на окончанието *-м* не е свързано с влиянието на сръбския език, а с развойни процеси в българската глаголна система, които вероятно са общи за двата езика. Както е известно, в старобългарския език има два типа окончания за 1 л. ед.ч. сег. вр. – вокално *-ж*, *-џ* и консонантно *-мь* – характерно за атематичните глаголи, откъдето се пренася по аналогия и при други глаголни форми (ГСЕ/GSE 1993: 283). То се разпространява и при глаголите от новобългарското III спрежение. Водеща в случая е тенденцията към уеднаквяване на парадигмата, което личи и от факта, че окончанието *-м* се присъединява към тематичната гласна за сегашно време *-а* (в диалектите и в книжовния език при глаголите от III спр.), а в диалектите и към глаголи с тематична гласна *-е*, *-и* при глаголите от I и II спр. Фактически се уеднаквява не само окончанието, а и типът на глаголното спрежение. На мястото на типа консонантна основа + вокално окончание (в книжовния език тип *чет-а* в 1 л. ед.ч., но *чет-е-иш*; *вид-я*, но *вид-и-иш* се развива един унифициран тип в диалектите – вокална основа (с различна тематична гласна) + консонантно окончание (*четем*, *четеш*; *видим*, *видиш*; *питам*, *питаш* и т.н.). Тъй като тези процеси не са проведени навсякъде по българската езикова територия в еднаква степен, окончанието *-м* в 1 л. ед.ч. сег. вр. не е характерно за някои диалекти именно на северозапад (в контактната зона за сръбски и български език) – напр. в района на Враня, както и в съседните области в северния дял на Вардарска Македония – срв. БДА ОТ/ BDA ОТ 2016: к. № М 96 *плѣту*, *пѣру* (с вокално окончание *у < ж*) при наличие на дублети *плѣтем*, *пѣрем* – западно от Босилеград в района на Враня. В района на Враня и съседните диалекти в северния дял на Вардарска Македония са отбелязани вокални окончания за 1 л. ед.ч. *-у* при глаголите *бѣру* – М 97; *пийу* – М 98, *гору* – М 99, *др`жу* – М 101, *кѹпу* – М 103; в северния дял на Вардарска Македония при глаголите *донѣсу*, *изгору* – М 105.

Като явление, развито в контактната зона между диалектите на българския и на сръбския език, може да се разглежда по-скоро окончанието *-у*, което е отбелязано в говора на Раховец, Призренско, при наличието и на по-често употребяваното окончание *-м* след тематичната гласна на сегашната основа *-и-* или *-е-*: *Йа̀ п̀амтим отк̀а Й̀угосл̀ави́я се б̀ила у н̀ай р̀ат ... Ё̀во др̀уго за т̀е ш̀то̀ту не з̀нам шо да ти к̀ажем*, както и *идем*; *т̀урим* и др., но наред с това и: *Йа̀ сум ст̀ара не м̀огу в̀ече, чи сум б̀олесна*, наред с *Йа̀ не ч̀иним н̀иш̀то/н̀иш̀та*. Глаголите *очу*, *нѣчу* ‘искам, не искам’ се срещат с окончание *-у*: *Али йа̀ м̀ож да о̀чу, м̀ож да нѣчу* Рах. Тук обаче трябва да се отбележи, че гласната *-у-* се среща като основна гласна пред окончанието *-м* в дойранския и в кукушко-воденския говор – срв.: *пѣчум*, *сѣчум*, *нѣсум*, *кѣсум*, *вѣкум*, *сакум*; *ѝрум*, *цѣпум*, *пакум*, *вѣкум*, *глѣдум*, *брѝйум*, където тя е обобщена при глаголите от трите спрежения (Стойков/Stokov 1993: 182, 184). Тя се среща в Г̀ора и във формите за 1 л. ед.ч. на глагола *съм* –

сум//сом//сам//съм; съ//су – Шищ., където наличието на вариантни облици в 1 л. ед.ч. се свързва с вариациите при изясняването на гласните на мястото на стб. *ъ* (Антонова-Василева/Antonova-Vasileva 2014: 84–86). Докато вариантите, свързани с вида на основната гласна, се дължат на фонетични причини, то отпадането на окончанието *-м* от формата за 1 л. ед.ч. *съ//су* се дължи на морфологични процеси. То е следствие от дублетността при формите за 1 л. ед.ч. сег. вр. при глаголите от I и II спр., което в много рупски и югозападни говори обхваща и глаголите от III спр., включително и глагола *съм*. Така при този глагол възникват форми: *съм//съ; сô* (Антонова/Antonova 1985: 112–113). Наличието на подобни облици в говора на с. Шищевец е още една особеност, която го свързва с югозападните говори: *Йа су со една невеста братова; А съ дошоф, ме пречека*. В говора на Раховец в 1 л. ед.ч. сег. вр. също се срещат дублетни форми *сум//съм*.

При другите глаголи вокалното окончание *-у* в района се среща наред с липса на съгласната *-м* в 1 л. ед.ч. сег. вр. при глаголи от I и II спр. след мека съгласна – срв. *въл'а, йда* (но и *туйд'ем*), *кажа* и др.: *Въл'а да знаш како е он*. Подобни вокални окончания след мека съгласна са отбелязани и в говора на с. Речане, Призненско – срв. *сед'а; договар'ам* (Гаравалова/Garavalova 2022: 380). Липса на съгласна *-м* в говора на Раховец е отбелязана при глагола с представка *надôйе*: *Тè че надôйе йèно йагне, друга подне, цела нòч'*, както и във формите на итеративните глаголи с наставка *-ува*: *Йа видува свè*. При глагола *кажа* се срещат различни дублетни форми – срв. *кажем //кажа, казъм* – св.в., *казивам//каам* – несв.в.: *Не_знам шо да кажем // Èво друго за тè штоду не_знам шо да ти кажа* – св.вид; *Ту што ви казъм // Йа ти каам; Йèли мòже, йаз ви казивам, никой не мòж да рèкне да е бòг сал усл'амск'и* – несв. в. Подобни дублетни форми при наличието на окончание *-м* за 1 л. ед.ч. сег. вр. са характерни за югозападните и за югоизточните говори от района на Родопите (Антонова/Antonova 1985). Липса на окончание *-м* при глаголи от III спр. се среща в Дебърско: *лижа, мажа, мèта, стрìжа, пиша, сèйа; вийа, пийа; наг'а* (падам > паждам), *раг'а* (раждам), *праша* (*прашам* 'питам'); Вевчани и Раждожа, Стружко: *има, вика*, както и при останалите спрежения *бèра, сèча, нòса, йада* (Стойков/Stokov 1993: 176, 179).

Обобщение

От направения преглед на словоизменителните типове при образуването на формите за множествено число на съществителните в Гòра личи, че те са силно засегнати от процесите на развитие към аналитизъм и преди всичко на уеднаквяване на окончанията за именителен и винителен падеж. Освен настъпилите унификации важна роля играе и влиянието на окончанието за мн.ч. на съществителните със събирателно значение, поради което в диалектите се разширява типът на окончанието за мн.ч. *-е*.

Словоизменението на глаголните основи също е засегнато от процеси на унификация, като тенденцията е да се установява единен тип глаголна

основа за сегашно време с тематична гласна, присъстваща в цялата парадигма, включително в 1 л. ед.ч., и окончание за 1 л. ед.ч. -м. Върху процеса на уеднаквяването на глаголните основи оказва влияние затвърдяването на изходните съгласни от основата. Характерно е, че както в системата на именното, така и в системата на глаголното словоизменение се среща субституция на гласната *e* с гласната *и* във фонеморфологична позиция – напр. при съществителните *òгин*, *рàмен'а/рàмин'а*, както и *б̀урин'а*, *магàрин'а*; *имèна*. Окончанията за мн.ч. -ена, -ин'а може да се разглеждат като варианти предвид факта, че в старобългарски е отбелязан само вариант -ена на окончанията на съществителните от ср.р. Срв. и при глаголи като *й̀адим*, *м̀ожим* и др. Явлението не може да се обясни като редукция на широката гласна в тясна според съвременната фонетична система на диалектите на югозапад. То обаче е разпространено в редица говори в този район, поради което може да се допусне, че представлява отражение на старинна обща особеност на западните и източните диалекти, съхранена в някои фонеморфологични позиции. Според К. Мирчев редукцията на широките гласни в тесни е чужда на старобългарски, но в старобългарските паметници най-чести примери са именно тези за редукция на гласната *e* > *и* – срв. пиети 2 л. мн.ч. сег. вр. (Зографско евангелие, X–XI в., вероятно от Южна България), приди 3 л. ед.ч. аорист (Клоцов сборник, глаголически ръкопис XI в.); жидови им. пад. мн.ч. Синайски псалтир (глаголически ръкопис X–XI в.; Мирчев/ Mirchev 1978: 144). Тези откъслечни примери от старобългарските паметници показват ясна прилика със съвременните явления от югозападните български диалекти, които намират успоредици на изток. Разкриването на общността на фонетичните явления във фонеморфологична позиция има важно значение както за изясняване на процесите на фонетичните промени, така и за разкриването на пътищата на морфологичните изменения в българските диалекти.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонова 1985: Антонова, Л. Форми за 1 лице сегашно време в говора на с. Волак, Драмско. – *Български език*, № 2, с. 110–114.
- Антонова-Василева 1993: Антонова-Василева, Л. Говорът на с. Волак, Драмско (Морфология на именната система). – В: *Проблеми на българския език в Македония*. София, МНИ, с. 190–251.
- Антонова-Василева 2014: Антонова-Василева, Л. Фонетичната система на говора на с. Шишевец, Кукъска гора, Република Албания. – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, кн. XXVII, с. 76–112.
- Антонова-Василева 2016: Антонова-Василева, Л. Диалектната система на с. Шишевец, Кукъска Гора – един говор на границите на българската граматика. София, Мозайка.
- Антонова-Василева 2021: Антонова-Василева, Л. Говорът на българите в Раховец, Призренско. София, Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“.

- БДА ОТ 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София, КК „Труд“.
- БДА ОТ 2016: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. IV. Морфология. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Видоески 1998: *Видоески, Б.* Дијалектите на македонскиот јазик. Т. 1. Скопие, МАНУ.
- Видоески 1999: *Видоески, Б.* Дијалектите на македонскиот јазик. Т. 2; Т. 3. Скопје, МАНУ.
- Витанова 1993: *Витанова, М.* За отсъствието на граница между говорите от двете страни на река Места. – В: *Проблеми на българския език в Македония.* Македонска библиотека № 21. Кн. 2. София, МНИ, с. 252–261.
- Витанова 1994: *Витанова, М.* Смесване на спреженията при сегашно време на глаголите в българските говори в Македония. – *Македонски преглед*, № 4, с. 91–102.
- Витанова 2015: *Витанова, М.* Особенности на морфологичната система на с. Еникьой (Кръстополе), Ксантийско. – В: *Приноси към теорията и практиката на езиковото образование. В памет на проф. Кирил Димчев.* София, Булвест 2000, с. 130–137.
- Гаравалова 2020: *Гаравалова, Ил.* За някои морфологични особености на именната система на говора на с. Речане, Призренско. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“.* Т. 2. София, Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“, с. 59–66. https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2020/07/PROCEEDINGS_IBLCONF2020_vol2.pdf
- Гаравалова 2022: *Гаравалова, Ил.* Източнобългарски черти в говора на с. Речане, Призренско. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 2022). С. Коева, М. Стаменов (съст.). София, Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“, с. 376–384.
- Георгиев 1969: *Георгиев, Вл.* Основни проблеми на славянската диахронна морфология. София, Издателство на Българската академия на науките.
- Григоров 1907: *Григоров, М.* Говорът на малореканците (мияците) в Дебърско. – В: *Известия на Семинара по славянска филология*, кн. 2, с. 201–304.
- ГСЕ 1993: Граматика на старобългарския език. София, Издателство на Българската академия на науките.
- Дыбо 1968: *Дыбо, В. А.* Акцентология и словообразование в славянском. – В: *Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов. Прага, август 1968. Доклады советской делегации.* Москва, Наука, с. 148–224.
- Дыбо 1990: *Дыбо, В. А.* Основы славянской акцентологии. Москва, Наука.
- Марковић 1993: *Марковић, М.* Речник народног говора у Црној реци. – В: *Српски дијалектолошки зборник*, кн. XXXIX, с. 149–398.
- Милетич 1908: *Милетич, Л.* Копри[в]щенски дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. – В: *Български старини.* Кн. II. София, Държавна печатница.

- Милетич 1989: *Милетич, Л.* Източнобългарските говори. София, Издателство на Българската академия на науките. Превод от немското издание: *Das Ostbulgarische. Mit einer Karte. Kaiserliche Akad. der Wissenschaften. Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung I. Südslavische Dialektstudien* II. Wien, 1903.
- Мирчев 1963: *Мирчев, К.* Някои данни за българската лексика и българската глаголна система от XIII в. – В: *Славистичен сборник: По случай V международен конгрес на славистите в София*. София, Издателство на Българската академия на науките, с. 77–83.
- Мирчев 1978: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. София, Наука и изкуство.
- Мирчев 2000: Мирчев, К. Старобългарски език. В. Търново, Фабер.
- Младенов 1979: *Младенов, Ст.* История на българския език (Превод и редакция на Ив. Дуриданов от немското издание през 1929 г.). София, Издателство на Българската академия на науките.
- Младеновић 2005: *Младеновић, Р.* Граматичка основа именица са номинативом множине на *-и* (*муџи, синови, дедови, пружџи, јарићџи*) у јужнометохијским и северношарпланинским говорима. – *Јужнословенски филолог*, LXI, Београд, с. 145–177.
- Павлова 1991: *Павлова, Н.* Още веднџ за контрахираните глаголни форми и окончание *-м* за първо лице единствено число сегашно време. – *Български език*, № 3, с. 252–255.
- Пецо, Милановић 1968: *Пецо, А., Б. Милановић.* Ресавски говор. – В: *Српски дијалектолошки зборник. XVII. Расправе и грађа*. Београд, с. 241–367.
- Реметић 1996: *Реметић, Сл.* Српски призренски говор. I. (Гласови и облици). Београд, 1996. – В: *Српски дијалектолошки зборник. XLII*. Београд. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик.
- СЕГО 1994: Славянски езици. Граматични очерци. София, Издателство на Българската академия на науките.
- СР 1999: Старобългарски речник. Т. I. София, Издателство „Валентин Траянов“.
- Славова 2017: *Славова, Т.* Старобългарски език. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- УИЮслЕ 1986: Увод в изучаването на южнославянските езици. Вл. Георгиев (ред.). София, Издателство на Българската академия на науките.
- Цонев 1918: *Цонев, Б.* Произход, име и език на моравците. София, Държавна печатница.
- Stang 1957: *Stang, Chr.* Slavonic Accentuation. The Norwegian Research Council for Science and the Humanities 1965/Norges almenvitenskapelige forskningsrad. Section: Language. A. 009-6. T. Scandinavian university books. First edition. Oslo, Universitets forlaget.
- Steinke, Ylli 2010: *Steinke, K., Xh. Ylli.* Die slavischen Minderheiten in Albanien (SMA). 3. Teil: Gora (Slavistische Beiträge 474). München, Verlag Otto Sagner.

REFERENCES

- Antonova 1985: *Antonova, L.* Formi za 1 litse segashno vreme v govora na s. Volak, Dramsko. – *Balgarski ezik*, № 2, s. 110–114.
- Antonova-Vasileva 1993: *Antonova-Vasileva, L.* Govorat na s. Volak, Dramsko (Morfologiya na imennata sistema). – In: *Problemi na balgarskiya ezik v Makedoniya*. Sofia, MNI, s. 190–251.
- Antonova-Vasileva 2014: *Antonova-Vasileva, L.* Fonetichnata sistema na govora na s. Shishevets, Kukaska gora, Republika Albania. – *Izvestiya na Institutata za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*, kn. XXVII, s. 76–112.
- Antonova-Vasileva 2016: *Antonova-Vasileva, L.* Dialektnata sistema na s. Shishevets, Kukaska Gora – edin govor na granitsite na balgarskata gramatika. Sofia, Mozayka.
- Antonova-Vasileva 2021: *Antonova-Vasileva, L.* Govorat na balgarite v Rahovets, Prizrenko. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite “Prof. Marin Drinov”.
- BDA OT 2001: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch. I – III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika.* Sofia, KK “Trud”.
- BDA OT 2016: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch. IV. Morfologiya.* Sofia, KK “Trud”.
- Georgiev 1969: *Georgiev, Vl.* Osnovni problemi na slavyanskata diahronna morfologiya. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- Garavalova 2020: *Garavalova, Il.* Za nyakoi morfologichni osobenosti na imennata sistema na govora na s. Rechane, Prizrenko. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Institutata za balgarski ezik “Prof. L. Andreychin”*. T. 2. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite “Prof. Marin Drinov”, s. 59–66.
- Garavalova 2022: *Garavalova, Il.* Iztochnobalgarski cherti v govora na s. Rechane, Prizrenko. – In: *Sb. Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Institutata za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 2022). Sv. Koeva, M. Stamenov (sast.). Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite “Prof. Marin Drinov“, s. 376–384.
- Grigorov 1907: *Grigorov, M.* Govorat na malorekantsite (miyatsite) v Debarsko. – In: *Izvestiya na Seminara po slavyanska filologiya*, kn. 2, s. 201–304.
- GSE 1993: *Gramatika na starobalgarskiya ezik.* Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- Dybo 1968: *Dybo, V. A.* Aktsentologiya i slovoobrazovanie v slavianskom. – In: *Slavianskoe iazykoznanie. VI Mezhdunarodnyi s"ezd slavistov. Praga, avgust 1968. Doklady sovetsoi delegatsii.* Moskva, Nauka, s. 148–224.
- Dybo 1990: *Dybo, V. A.* Osnovy slavianskoi aktsentologii. Moskva, Nauka.
- Marković 1993: *Marković, M.* Rečnik narodnog govora u Crnoj reci. – In: *Srpski dijalektološki zbornik*, kn. XXXIX, s. 149–398.
- Miletich 1908: *Miletich, L.* Kopri[v]shtenski damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek. – *Balgarski starini*. Kn. II. Sofia, Darzhavna pechatnitsa.

- Mirchev 1963: *Mirchev, K.* Nyakoi dannii za balgarskata leksika i balgarskata glagolna sistema ot XIII v. – In: *Slavistichen sbornik: Po sluchay V mezhdunaroden kongres na slavistite v Sofia*. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, s. 77–83.
- Mirchev 1978: *Mirchev, K.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Mirchev 2000: *Mirchev, K.* Starobalgarski ezik. V. Tarnovo, Faber.
- Mladenov 1979: *Mladenov, St.* Istoriiya na balgarskiya ezik (Prevod i redaktsiya na Iv. Duridanov ot nemskoto izdanie prez 1929 g.). Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- Mladenović 2005: *Mladenović, R.* Gramatička osnova imenica sa nominativom množine na -i (*muži, sinovi, dedovi, pručii, jarićii*) u južnometohijskim i severnošarplaninskim govorima. – In: *Južnoslovenski filolog*, LXI, Beograd, 145–177.
- Pavlova 1991: *Pavlova, N.* Oshte vednazh za kontrahiranite glagolni formi i okonchanie -m za parvo litse edinstveno chislo segashno vreme. – *Balgarski ezik*, N 3, s. 252–255.
- Peco, Milanović 1968: *Peco, A., Milanović, B.* Resavski govor. – In: *Srpski dijalektološki zbornik. XVII. Rasprave i građa*. Beograd, s. 241–367.
- Remetiћ 1996: *Remetiћ, Sl.* Srpski prizrenski govor. I. (Glasovi i oblitsi). Beograd, 1996. – In: *Srpski dijalektoloshki zbornik*. XLII. Beograd. Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpsko jezik.
- SEGO 1994: Slavyanski ezitsi. Gramatichni ochertsii. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- SR 1999: Starobalgarski rechnik. T. I. Sofia, Izdatelstvo “Valentin Trayanov”.
- Slavova 2017: *Slavova, T.* Starobalgarski ezik. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- Stang 1957: *Stang, Chr.* Slavonic Accentuation. The Norwegian Research Council for Science and the Humanities 1965/Norges almenvitenskapelige forskningsrad. Section: Language. A. 009-6. T. Scandinavian university books. First edition. Oslo, Universitets forlaget.
- Steinke, Ylli 2010: *Steinke, K., Xh. Ylli.* Die slavischen Minderheiten in Albanien (SMA). 3. Teil: Gora (Slavistische Beiträge 474). München, Verlag Otto Sagner.
- Tsonev 1918: *Tsonev, B.* Proizhod, ime i ezik na moravsite. Sofia, Darzhavna pechatnitsa.
- UIYusIE 1986: Uvod v izuchavaneto na yuzhnoslavyanskite ezitsi. VI. Georgiev (red.). Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- Vidoeski 1998: *Vidoeski, B.* Dijalektite na makedonskiot jazik. T. 1. Skopje, MANU.
- Vidoeski 1999: *Vidoeski, B.* Dijalektite na makedonskiot jazik. T. 2; T. 3. Skopje, MANU.
- Vitanova 1993: *Vitanova, M.* Za otsastvieto na granitsa mezhdurazgovorite ot dve strani na reka Mesta. – In: *Problemi na balgarskiya ezik v Makedonia*. Makedonska biblioteka N 21. Kn. 2. Sofia, MNI, s. 252–261.
- Vitanova 1994: *Vitanova, M.* Smesvane na sprezhneniyata pri segashno vreme na glagolite v balgarskite govori v Makedonia. – *Makedonski pregled*, N 4, s. 91–102.

Vitanova 2015: *Vitanova, M. Osobenosti na morfologichnata sistema na s. Enikyoy (Krastopole), Ksantiysko.* – In: *Prinosi kam teoriyata i praktikata na ezikovoto obrazovanie. V pamet na prof. Kiril Dimchev.* Sofia, Bulvest 2000, s. 130–137.

✉ Проф. д-р Лучия Антонова-Василева

Секция за българска диалектология и лингвистична география
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
при Българската академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Prof. Dr. Luchia Antonova-Vasileva

Department of Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria